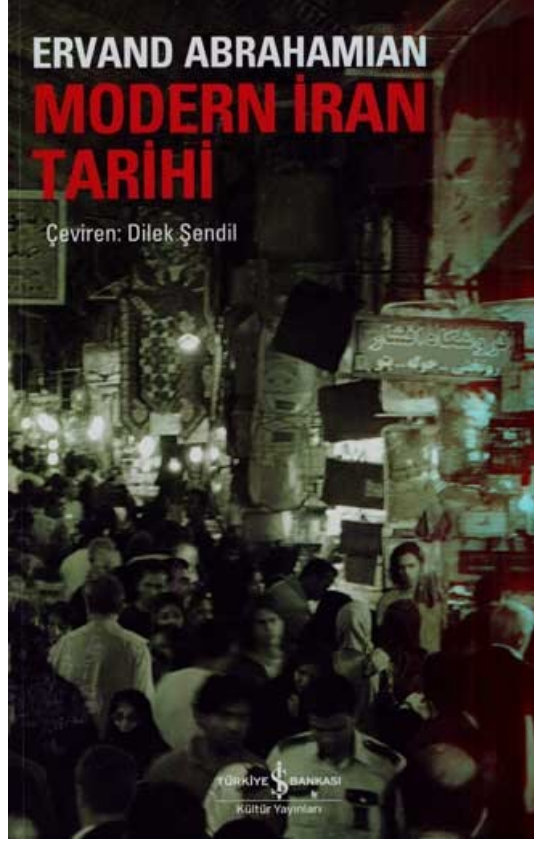

Sabandan Nükleer Güce... Bir Yüzyılın Hikâyesi

**Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil,
Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, 320 s.**

Kıvanç ÖZCAN

Özet

Ervand Abrahamian'ın *Modern İran Tarihi* (özgün adı; *A History of Modern Iran*, Cambridge Univ. Press, 2008) kitabı, son yıllarda Ortadoğu siyasetinin temel belirleyicisi İran'ın 20. yüzyıldaki tarihine ışık tutuyor. 20. yüzyıla otoritesi hemen hemen hiç olmayan bir hanedanlık ve oldukça zayıf bir ekonomiyle giren İran, yüzyıldan çıkarken nükleer teknolojiye sahip bölgesel bir güç haline gelmişti. Abrahamian, yüzyıl boyunca darbeler, devrimler, iktidar mücadeleleri ve sınıf çatışmalarıyla şekillenen bu dönüşümün tarihini anlatıyor.

Modern İnan'a çıkan yol...

İnan tarihindeki iktidar değışikliklerini temel alarak altı bölüme ayırdığı kitabında, iktidarların karakteristik özelliklerini bastırdıkları pullar üzerinden izleme çabasının, Abrahamian'ın çalışmasını görsel olarak zenginleştirdiğini söyleyebiliriz.

İslamiyet öncesi ve İslamiyet döneminin izlerini 20. yüzyılda İnan'ın siyaset ve kültür hayatında görebiliyoruz. Abrahamian'ın çalışması, bu izlerin yönetimlerin ideolojik tutumlarına nasıl hizmet ettiğini anlatıyor. İnan toplumundaki toprak sahipleri, ulema, laikler, milliyetçiler ve solcular arasındaki bölünmelerin iktidar mücadelelerine etkisinin ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı bu çalışma, 1953 yılında Musaddık'ın devrilmesiyle sonuçlanan darbeyi İnan siyasetinde bir dönüm noktası olarak sunuyor. Musaddık'ı iktidardan uzaklaştıran bu darbenin yakın İnan tarihi ve siyaseti için belirleyici önemine değinirken, bugüne kadar CIA darbesi olarak bilinen bu girişimin İnan içinden de destek bulduğunu belirtmesi ve destek veren kişiler hakkında verdiği bilgiler, meselenin diğer boyutlarını anlamak için önemli.

Abrahamian'ın çalışmasında; bugün, kırsal nüfusun azaldığı, kentsel nüfusun hızla arttığı, mega-kentlerin oluştuğu, yaşam süresinin artıp bebek ölümlerinin azaldığı İnan'ın, devletin yerel güçlerle işbirliği ve uzlaşma içinde yönetildiği Kaçarlar'dan modern devletin bütün fonksiyonlarının yürütüldüğü İnan İslam Cumhuriyeti'ne dönüşme öyküsü akıcı bir dille anlatılıyor.

Taşranın gücü:

20. yüzyıla girerken Kaçar egemenliğinde İnan

Kaçar Şahlarının güçleri, buldukları bölgeyle sınırlıydı. Vergi toplama ve güvenlik gibi temel hizmetleri yerel güçlerle, daha doğrusu toprak sahibi âyanla yaptıkları işbirliği ölçüsünde gerçekleştirebiliyorlardı.

Kaçarlar döneminde ekonomik güç sahipliği, sosyal hayatta etkinlik, toprak sahipliği ile yakından ilişkiliydi. Ulema arasında toprak sahibi olanların toplumda nüfuz bakımından en avatajlı konumda bulduklarını söylemek yanlış olmaz. Ulemaların gelir kaynakları olması onları merkezi yönetimden bağımsız kılıyordu. Kaçarlar, kendilerinin eski İnan hanedanlıklarıyla ve Şii imamlarla ilişkili olduklarını ileri sürerek, bu paralel gücün yol açtığı tehdide direnmeye çalıştılar.

Merkezi otoritenin sınırlandırılmasına bir örnek de taşraya atanan görevlilerdir. Bu görevliler genellikle taşradaki halkın talep ve beklentileri dikkate alınarak görevlendirilirdi. 20. yüzyıla girerken İnan halkı farklı dilleri ve lehçeleri olan küçük cemaatler halinde yaşıyordu. Şehirlerdeki mahalleler ve cemaatler arasında yerleşim yerlerini yıkmaya, şehirleri bölmeye kadar varan çatışmalar yaşıyordu. Toplumun en alt tabakasında yer alan topraksız köylüler, toprak sahiplerini başka köylere göç etmekle korkutarak kendilerini güvenceye almaya çalışıyorlardı. Toprak sahibi olmakla resmi makamlarda görev almak arasında yakın bir ilişki vardı. Bu durum, Kaçarlar'la

toprak sahipleri arasındaki 'zoraki işbirliği'nin kanıtlarından biri olarak okunabilir.

Buraya kadarki bilgiler, genellikle Avrupalı gezginlerin yazdıklarına, İran'da çalışan danışmanların anlattıklarına dayandırılıyor. Genellikle Avrupalı gezginlerin yazdıklarına ve Batılı devletlerin İran'daki danışmanlarının anlattıklarına dayanan Abrahamian, Kaçarlar'ın toplumdaki bölünmeleri yöneterek kendilerini ayakta tutmaya çalıştığını ve bunu yaparken de tavizler vermekten suikastler düzenlemeye kadar birçok enstrümanı aynı anda kullandığını ileri sürer.

Meşrutiyet Devrimi...

**“Ah İranlılar,
sefaletinizin sorumlusu; hükümdarlar ve yabancılardır!..”**

19. yüzyıl sonlarında artan Batı nüfuzu, Meşrutiyet Devrimi'ni tetikledi. Fakat bundan da önemlisi İran'da, etkileri günümüzde de hissedilen, her ulusal bunalımın arkasında yabancı güçlerin yer aldığı anlayışının, diğer bir deyişle, paranoyak siyaset tarzının temelleri 20. yüzyılın başındaki Meşrutiyet Devrimi'yle atıldı.

Kaçar devleti, Batı (İngiltere ve Çarlık Rusya) etkisinden kurtulmak için devleti modernize etmeye çalıştıysa da, modernizasyonun finansmanını sağlayamayınca kendi kaynaklarını Batılı devletlere kiralamak zorunda kaldı. Bu durum, reform yanlılarını güçlendirmeye başladı. Giderek artan Batı nüfuzu yerel sermaye sahiplerinin çıkarlarını tehdit etmeye başlayınca, reform yanlılarını maddi yönden destekleyecek bir güç de ortaya çıkmış oldu. Bu da Meşrutiyet'i savunan bir aydın sınıfının ortaya çıkmasını hızlandırdı.

Kaçar Hükümdarı Nasreddin Şah'a 1896'da düzenlenen suikast, yeni bir dönemin perdelerini araladı. Suikastten sonra protestolar, ayaklanmalar ve silahlı çatışmalar giderek tırmandı. 5 Ağustos 1906'da Şah, protestocuların ciddiyetini anlamıştı. Onların talebi üzerine, Kurucu Meclis için genel seçimlerin yapılacağını resmi bir bildiriyle duyurdu. Seçimlerden sonra yeni bir anayasa yapmak, 20. yüzyılın başında İran'da gündemin ana maddesi oldu. Hazırlanan anayasa 1979 İslam Devrimi'ne dek ufak tefek değişikliklerle yürürlükte kaldı. Yeni anayasa Şah'ın yetkilerini azaltıyor, meclisi ise birincil konumda kabul ediyor, bireylere sağladığı haklarla da dikkat çekiyordu: İfade ve toplanma özgürlüğü, eşit ve adil yargılanma hakkı bu haklardan bazılarıydı. Şiilik ise yeni anayasa ile birlikte devletin resmi dini olmuştu.

Yeni anayasayla yetkileri azaltılan Muhammed Ali Şah, uluslararası gelişmeleri ve meclisin yaptığı hataları iyi okuyarak meclise karşı güç toplamaya başladı. Mecliste önerilen siyasi değişikliklerden rahatsız olan ulema, Şah'ın yanında saf tutmaya ve tekrar mutlakiyeti savunmaya başladı. Bu gerilim 1908'de Şah'ın meclisi bombalamasıyla parlamento yanlıları ve Şah yanlılarının savaşa başlamasıyla doruk noktasına ulaştı. Savaş, Şah'ın 1910 yılında sürgüne gönderilmesiyle parlamento yanlılarının zaferiyle

sonuçlandı, fakat parlamento yanlılarının ülkeyi yönetecek araçlardan yoksun olduklarını keşfetmeleri uzun sürmedi. Toplanan vergilerin yetersizliği de tek bir şeye işaret ediyordu: *İflas!*

Parlamentodaki İlimlilerle Demokratlar arasındaki çekişme, siyasi bunalımı beraberinde getirdi. Ekonomik ve siyasi çıkmazlar, parlamentonun İran'daki yerel güçler üzerindeki etkisini azalttı. Ülke, aynı zamanda, dış müdahalelere açık hale geldi ve I. Dünya Savaşı'nda büyük devletlerin savaş alanı oldu. 1919 yılındaki İngiliz-İran Antlaşması sırasında bazı mebusların antlaşmayı meclisten gizli tuttukları ve rüşvet aldıkları iddiaları, ülkeyi yeni bir iç karışıklığa sürükledi.

Büyük umutlarla başlayan Meşrutiyet Devrimi, hayal kırıklığıyla sonuçlandı. Rejimin baskısından merkezi otoritenin güçlü olmaması sayesinde kurtulan reformcular, yine aynı sebep yüzünden Meşrutiyet Devrimi'ni İran'a egemen kılamadılar.

İran'da tek bir Şah'a yer var: Rıza Şah'ın 'Demir Yumruğu'...

1921'de General Rıza Han, Tahran'ın denetimini ele geçirdi. Sovyet Rusya ve Britanya arasında denge kurma çabalarına girişti. Denetimi eline geçirdikten 5 yıl sonra, yani 1926'da siyaset sahnesinin en önündeki yerini aldı; artık han değil, Şah'tı...

Rıza Şah, merkezi otoritenin başkent dışına çıkamadığı İran'da her türlü muhalefeti demir yumrukla ezerek merkezi bir devlet kurdu. Askeriyeyi, bürokrasiyi ve vergi toplama mekanizmasını etkinleştirdi. Bu dönemde artan petrol gelirlerinin İran ekonomisi için bir can suyu olduğu ileri sürülebilir. Rıza Şah, iktidarda olduğu yıllarda sanayiye geliştirdi. Yabancı devletlerin İran üzerindeki ayrıcalıklarını kaldırdı.

Rıza Şah'ın güçlü bir devletin ancak güçlü bir orduyla mümkün olacağına yönelik inancı, askeri harcamaları artırmıştı. Fakat bundan da önemlisi, merkezi yönetimin verdiği tavizlerin yönünü değiştirmişti. Artık Kaçarlar'da olduğu gibi yerel ileri gelenler değil, subaylar ülkenin bel kemiğini oluşturuyorlardı. Rıza Şah subaylara bu yüzden hoşgörülü davranıyordu. Avrupa ülkelerinde eğitim görmüş ve Rıza Şah'a karşı çıkmayacak olanlar, üst düzey mevkilere rahatlıkla gelebiliyorlardı.

Rıza Şah'ın toprak sahipliğine düşkünlüğü, nüfuzunun da etkisiyle, onu kısa sürede İran'ın en zengin adamı yaptı. Zorunlu askerlik ve soyadı kanunu, İranlıları 'aşiret mensupları'ndan 'yurttaş'a dönüştürme çabasının ilk adımlarıydı. Bu adımları, herkesin paylaşmasının umulduğu ulusal kimliği geliştirme çabaları izledi. Kitapta bu çabaları Rıza Şah döneminde basılan posta pullarından izleyebiliyoruz. Din adamları ve onların yorumladığı 'din', ulusal kimliği yaygınlaştırma çabasının menziline girmekte gecikmedi. Rıza Şah'ın muhafazakârlığa galebe çalan baskıları, 1935 yılında ilk toplumsal tepkiyi doğurdu ve yönetim sınırlandırıldı.

Kadınların toplumsal hayata katılımlarının teşvik edilmesi, eğitim reformu, ulemanın belirlenmesinde devletin söz sahibi olması, Rıza Şah döneminde yaşanan dönüşümlerdi. İranlılar Rıza Şah'ı merkezi otoriteyi 'demir yumruğu'yla başarıyla sağlayan ama bir taraftan da kendisini ve çevresini zengin eden bir 'doğu despotu' olarak hatırlıyorlar.

Musaddık'ın hamlesi ve milliyetçi ara dönem

1941 yılında Rıza Şah'ın dikta yönetimi altında bunalan İran halkı, Britanya ve Sovyetler'in Rıza Şah'ı devirmesine, ülkenin belli başlı gelir kaynaklarına el konmasına, Rıza Şah'ın yerine Muhammed Rıza'nın getirilmesine tepki göstermedi ve İran'da 13 yıl sürecek bir ara dönem başladı. Yerel eşraf, ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurmakta gecikmedi. Başka bir deyişle, bu ara dönemde büyük toprak sahipleri geri döndüler!

Komünist propaganda yasağının kaldırılması, Rıza Şah döneminde palazlanan toprak ve fabrika sahiplerinin karşısında Sovyet destekli Tudeh Partisi'nin güçlenmesini de beraberinde getirdi. Tudeh, toprak sahiplerine ve Şahların diktasına gerçek anlamda meydan okuyan ilk örgütlenme olarak öne çıktı. Sistem, Rıza Şah'tan sonra birçok 'Rıza Şah' yaratmış ve bu 'Rıza Şah'ların karşısına da Tudeh Partisi dikilmişti. Parti, Ortadoğu'nun en kapsamlı iş yasağının çıkarılmasını sağlamıştı. Tudeh'in elde ettiği başarıları kendi çıkarlarına tehdit olarak algılayan Britanya, Tudeh üyelerini etkisizleştirmekle görevli bir çalışma ataşesini İran'a gönderdi. Bu, aslında toprak sahipleriyle emperyalistlerin işbirliği olarak da okunabilir.

Fakat Sovyetler'in İran'da petrol arama imtiyazı talep etmesi ve bölgesel özerklik isteyen Azerilerle Kürtleri desteklemesi, Tudeh Partisi'ne karşı kullanılan bir kampanyaya dönüştü ve Tudeh'i zayıflattı. Bu yeni gelişme milliyetçilerle solcuları ayırdı. Hükümet de fırsatı kullanarak Tudeh'i tasfiye etti. Tudeh'in tasfiyesi sonrasında dinen tozlardan geriye kalan, Rıza Şah'ın İran siyasetinde etkisin kaybetmediği anlaşılan hayaletiydi. Tudeh kendisinden sonra yükselişe geçen milliyetçi harekete çok önemli bir miras bıraktı: *Petrolün devletleştirilmesi talebi...*

Milliyetçi hareketin yükselmesi, Musaddık'ın İran siyasetinde en önemli aktör olmasıyla eşanlamlıydı. Petrolün devletleştirilmesi talebi Musaddık'ın İran siyasetinde yükselişini hızlandırdı. 1952 yazında orduyu denetimi altına almak isteyen Musaddık, Şah'a meydan okudu ve halkı sokağa dökerek istediğini aldı. Şah'ın siyasi gücünü azaltmaya yönelik hamleleri de buna eklenince, Musaddık, Şah'ın ve Britanya'nın şimşeklerini üzerine çekti. Abrahamian, 1953 yılında Musaddık'ın devrilmesine yol açan darbeyi komünizmin yayılmasına karşı CIA tarafından tezgahlanan bir eylem olarak değil, güvenliklerini bölge petrolüne endeksleyen Britanya ve ABD'nin ortak bir faaliyeti olarak değerlendirmektedir. Darbe, Musaddık'ı devirip Şah'ı getirmek konusunda başarılı gözükse de, Şah'ı İran halkının gözünde artık emperyalistlerin işbirlikçisi konumuna sokmuştur. İdeolojik olarak ise, sosyalizm, liberalizm ve milliyetçilik yerini İslami köktendinciliğe bırakmış,

İran'da yaklaşık çeyrek asır sonra esecek fırtınanın ilk belirtileri hissedilmeye başlanmıştır.

Şahların son dansı: Muhammed Rıza Şah ve 'Beyaz Devrim'...

Petrol gelirlerinin hızla artması ve bölgesel konjonktürün de İran'ın lehine işlemesi Muhammed Rıza Şah'ı babası Rıza Şah'ın muazzam bir devlet inşa etme düşüne yaklaştırdı. 1970'li yıllara gelindiğinde bölgenin en büyük ordularından birisi artık Şah'ın emrindeydi. Nükleer denizaltılar ve nükleer tesis sözleşmeleri İran'ın yakın gelecekte bölgedeki en büyük nükleer güçlerden biri olacağını göstermekteydi. Bölgede ve dünyada askeri gücünü göstermek için gayretli davranan Şah içeride de kurduğu istihbarat örgütü SAVAK'la toplum üzerindeki kontrolünü artırmayı amaçladı. Kişisel harcamalarındaki savurganlık ve 'Beyaz Devrim' adıyla giriştiği reform faaliyetleri, Şah'ı İranlıların hedef tahtasına yavaş yavaş yerleştirdi. 'Beyaz Devrim'le birlikte merkezi otorite, İran'daki toplumsal hayatın her aşamasına dahil oldu. Toprak reformu, eski toprak ağalarını kapitalist 'girişimci'lere dönüştürdü. Fakat köylülerin hepsini toprak sahibi yapamadı.

Şah'ın başarısız politikaları yüzünden -Uluslararası Çalışma Örgütü'ne (ILO)- göre, 1970 yılında İran, dünyanın gelir dağılımı açısından en adaletsiz ülkesiydi. Şah ailesinden birinin 'madem halk trafikte kalmaktan hoşlanmıyor, o halde neden helikopter almıyorlar?' dediği söylenir. "Ekmeğe bulamıyorlarsa pasta yesinler" sözünün Farsçası bu olsa gerek...

Petrol gelirlerinin tavan yapması ama bu gelirlerin bölüşüme yansımaması, halkın öfkesini artırıyordu. Bu öfke, ulemalara da sıçradı. Ali Şeriatî ve Ruhullah Humeyni, ulema arasında giderek yükselen siyasi radikalizmin sözcüleri oldular. Şeriatî'nin etkisinde kalan kitleler için din, artık eşitsizliğe, adaletsizliğe başkaldırının bir aracıydı. Kısacası; 'kitlelerin afyonu' artık kitlelerin Şah'a karşı en büyük silahı olma yolundaydı. Humeyni de Şeriatî gibi Şah'a eleştiriler yöneltti. Şeriatî ile aralarındaki farklardan birisi, Humeyni'nin genç aydınlara değil de, doğrudan ulemaya seslenmesiydi. En ilginç benzerlikleri ise; sol bir jargon kullanmaları, toplumsal eşitsizliklere vurgu yapmalarıydı. Zira Humeyni'ye göre "dünyanın ezilenleri birleşmeliydi."

Şah, yükselen gerilimi meclisteki partileri feshederek ve tek parti yönetimine geçerek dizginlemeye çalıştıysa da bu, onun son çırpınışları arasındaki yerini alacaktı. Çünkü kurdukları Diriliş Partisi, pazarları dağıtarak esnafı; manevi liderliği üstlenmeye kalkışarak ulema sınıfını hedef aldı. Bu durum, İran'da geleneksel toplum düzeniyle Şah'ın çarpışmasına giden yolu da açtı.

İslam Cumhuriyeti: Şah'ı yakın, Pehlevilere son!..

İslam Devrimi, Abrahamian'a göre, yıllardır patlamaya hazırlanan bir volkanın faaliyete geçmesiydi. 1979'a yaklaşırken Kum kenti İran'da merkezi yönetime, yani Şah rejimine başkaldıran bir şehir hüviyetine bürünmüştü. Başkaldırının

ikinci adresi ise Tahran'dı. Şah'a karşı düzenlenen gösteriler, yönetimin baskılarına rağmen devam etti. Dikkat çekici olan, bu gösterilerin sadece İslami bir yönetimi ve Humeyni'yi değil, aynı zamanda sosyal adaleti ve ezilenlerin korunmasını talep eden eylemler olmasıydı.

11 Şubat 1979'da gösteriler ve diğer eylemler Tahran Radyosu'nun anonsuyla kesildi: *"Burası İran'ın sesi, gerçek İran'ın sesi, İslam Devrimi'nin sesi..."* Humeyni, Şah'ı gönderdikten sonra devrimi kendi emellerine göre şekillendirmeye girişti ve halkın desteğini aldı. Fakat şunu da eklemek gerekir; devrimden sonra Humeyni, Abrahamian'ın deyişiyle, 'Şahların bile hayal edemeyeceği' anayasal yetkilerle donatılmıştı. Humeyni, devrimin temellerini sağlamlaştırmak için, kendisinden önce iktidarda olanlar gibi muhalefeti etkisiz hale getirmeye çalıştı. Amerikan Büyükelçiliği işgali ve yeni anayasanın kabulü, teokratik bir devletin Ortadoğu siyasetinde artık aktif rol oynayacağını kanıtladı. Devrimin hemen sonrasında patlak veren Irak Savaşı, İran'ın askeri olarak da bölgedeki önemli güçlerden biri olduğunun işaretiydi.

Ekonomik açıdan bakıldığında da 1979'dan sonra İran'ın geliştiğini ileri sürebiliriz. Çiftçiler ve işçiler desteklenmiş, alt gelir grupları için vakıflar kurulmuştu. Kısa zamanda alınan yol, Humeyni'ye rejimin en büyük düşmanını işaret etme cesaretini de verdi: *"Allende'nin tersine biz, CIA'in ortadan kaldıracabileceği liberaller değiliz..."* Rafsancani'nin iki dönemlik cumhurbaşkanlığı sırasında yaşanan ekonomik daralma, reformun yolunu açtı. Reform talepleri, 1997 yılında Hatemi'yi iktidara taşıdı. Hatemi daha fazla özgürlük, demokrasi ve insan hakları vaadini yerine getirmeye başladı. Tahmin edilebileceği gibi muhafazakârlar, Hatemi'ye direndiler. Bu siyasal mücadele sırasında İran'ı şeytan eksenine dahil eden ve 'totaliter bir kâbus' olarak niteleyen oğul Bush yönetimi, Hatemi'nin elini zayıflatıp muhafazakârların güçlenmesini sağladı. Bu durumun seçim sandığına yansımaları, İran'da kartların yeniden dağıtılması şeklinde olmuştu: *Ahmedinejad'ın zaferi...*

Ahmedinejad, dış politikada Amerika ile olan ilişkilerini -nükleer programını ilan ederek- gerilimli bir noktaya taşıdı. Dış politikadaki bu inatçı tutumu, ona bölgedeki Şii oluşumların ve anti-emperyalistlerin koruyuculuğuna oynama fırsatını sağladı. Bugün İran, sahip olduğu askeri güçle Ortadoğu siyasetinde belirleyiciliği olan bir devlet portresi çizmektedir. Abrahamian'ın kitabı ise bize İran'ın bir yüzyıl içinde geçirdiği dönüşümleri ve travmaları sunarak İran'ın gelecekteki siyasi tutumları hakkında ipuçları vermektedir.

Eleştiriler

Abrahamian, çalışmasını İran'da iktidar sahiplerine odaklamış. Toplumun diğer katmanları pasif bir şekilde sunuluyor. Topraksız köylülerin ve kentlerdeki yoksulların siyasi belirleyiciliği, toprak sahipleri, ulema ve Şah ailesinin kavgaları arasında kaybolup gidiyor. Britanya'nın 20. yüzyılın ilk yarısında bölgede yer alan temsilcilerinin raporlarına ve gözlemlerine çok fazla itibar edilip yerel kaynaklara pek başvurulmaması da kitabın eksiklerinden birisi...

Kitapta sunulan tablolar, hanedanlıktan cumhuriyete uzanan dönemdeki değişiklikleri net olarak gözler önüne seriyor. Abrahamian'ın anlatımında İran, 20. yüzyıl boyunca sıçramalarla ve travmalarla ilerleyen bir ülke olarak karşımıza çıkıyor. Kaynakçaya ek olarak verilen okuma önerileri İran ve Ortadoğu üzerine araştırma yapacaklar için yararlı olabilir...